

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК [94:355.02] (477.75) «653»

АНТИЧНА СПАДЩИНА У ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ КРИМСЬКОЇ ТАВРИКИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Катерина Моця

Інститут історії України НАН України,
Україна, 01-001, Київ, Михайла Грушевського, 4
e-mail: katerina83@ukr.net

Північне Причорномор'я, або Таврика, завдяки своєму вигідному геополітичному положенню, завжди було місцем стикання інтересів визначних для історії держав – таких, як антична Греція, Рим, Візантія, згодом – Київська Русь, Туреччина, Росія. Від початку заснування грецьких колоній у Криму та до падіння Візантійської імперії, життя на краю античного світу в оточенні багаточисельних варварських племен диктувало свої закони. Поза сумнівом, в усі райони Причорномор'я була перенесена система військової справи, яка склалася на той час у метрополії. Слід визнати, що основні зміни у характері озброєння, фортифікаційного будівництва й інших аспектів військового мистецтва, які вичленовувались у Стародавній Греції, поширювались у світі колоній достатньо швидко. Разом із тим, такі визнані тактичні одиниці, як, наприклад, македонська фаланга або навіть шикування римських маніпул в умовах Північного Причорномор'я навряд чи могли бути з успіхом застосовані.

Тут необхідно підкреслити, що колонії на північному березі Чорного моря існували у дуже специфічних умовах, оскільки їхніми сусідами були не стільки землеробські народи, але і кочовики. О.М. Хазанов з цього приводу вказує на те, що аж до нового часу, коли відбулася значна революція у галузі озброєння, осілі держави не могли знайти якимось надійне рішення військової проблеми, пов'язаної із захистом від нападів кочовиків [31, с. 222-223, 263], адже рух кочівницьких спільнот з глибин Азії призводив до де-

стабілізації воєнно-політичної обстановки у Північному Причорномор'ї [5, с. 11].

Кочовики безсумнівно приносили з собою з Азії нові прийоми ведення бойових дій і предмети озброєння і тому, кожне вторгнення певним чином змінювало сталу систему військової справи, як місцевих варварських племен, так і грецьких держав.

Без такого запозичення воєнного досвіду своїх сусідів, існування грецьких колоній навряд чи було б можливим, адже військові сили греків у Північному Причорномор'ї зазвичай стикались у бою з легкоозброєним супротивником, який широко застосовував металеві знаряддя. Тобто, такий характер воєнного мистецтва був сильно відмінний від власне грецького. І, як на розвиток військової справи у метрополії великий вплив здійснили війни з фракійцями, персами й іншими народами Передньої Азії, так місцеві племена істотно вплинули на воєнне мистецтво міст Північного Причорномор'я.

Проте, деякі риси, притаманні суто античним засадам воєнного мистецтва, безсумнівно простежуються в окремих аспектах оборонної доктрини Кримської Таврики.

Одна з таких «довгограючих» традицій – фортифікаційна. Тут слід відмітити, що практичні візантійці, з великою неохотою бралися перебудовувати монументальні грецькі споруди, побудовані за всіма принципами поліоркетики. Проте, такі вагомні чинники, як неминучий ріст населення, порівняно з чисельністю перших колоністів, великі землет-

руси та наноси землі¹, змушували братися за вдосконалення існуючої системи оборони міст. Тим більше, що на деяких ділянках (боспорське місто Дія-Тірітака), стіни раннього часу могли зводитись просто у інтервалах між околичними будинками, задля економії сил та витрат [8, с. 74, 88].

Оборонні споруди почали зводитись навколо грецьких міст у Північному Причорномор'ї одразу після їх заснування. Перші укріплення Пантікапею, рештки яких були віднайдені ще у 1949 р. на північному схилі гори Мітрідата, судячи з усього, належать до VI ст. до н.е. [3, с. 215]. Окремі прийоми їх будівництва проіснували впродовж довгого часу. До таких відноситься протейхізма.

Протейхізма (гр. *πρωτείχισμα*) – передова оборонна стіна, що зводилася на відстані близько 5-10 метрів перед усією лінією головних фортечних куртин і веж з метою утруднити до них наближення супротивника, його облогових машин, а також для того, щоб забезпечити приховане від ворога перекидання військових сил до потрібного місця оборони. У Херсонесі Таврійському зводиться у II-III ст. уздовж південної та західної ділянок оборонної лінії та не втрачає обороноздатності аж до остаточного занепаду міста. До речі, з появою протейхізми, втрачає актуальність суттєва римська воєнна традиція – померіум (лат. *pomerium*), або, так звана, «військова вулиця» – незабудований простір, що проходив уздовж тильної сторони основної оборонної стіни. Її функції перебирає на себе перібол (гр. *περίβολος*) – внутрішній простір між передовою й основною оборонними стінами. У ньому накопичувалися сили для вилазок, у нього заганяли худобу з полів під час війни, у ньому ж поселялися околицні жителі, як в Аттиці у періболі між Довгими стінами під час Пелопоннеської війни, за свідченням Фулідіда [30, с. 3-17]. Крім того, перібол слугував для прихованого збору сил у потрібному місці, підготовки військових вилазок, швидкого переміщення військ.

Окрім Херсонеса, протейхізма відома і в

інших містах Таврики: Ескі-Кермен, Каламіта, Алустон тощо. До речі, побудова протейхізми враховувала ще одне важливе античне правило: будувати оборонні стіни обов'язково на скелі чи на материку і, незважаючи на більшу глибину залягання у цьому місці скелі, фундаменти протейхізми споруджені на скелі².

Іншим прийомом оборони, відомим з часів Риму, була оббита залізом решітка-катаракта, що піднімалась і спускалась у спеціальні пази, описана у трактаті Вегеція [29, с. 264-382], проіснувала у Херсонесі від античних часів до пізнього середньовіччя. Також, такі вертикальні пази, не доведені до самого низу, щоб зубці падаючих ґрат не ламалися об бруківку, відомі на головних воротах Ескі-Кермена.

Слід звернути увагу також на загальний вигляд оборонної лінії Причорноморських міст. У південній частині Діі-Тірітаки була віднядена оборонна стіна звичайного типу, побудована, вірогідно, у першій половині V ст. до н.е. [8, с. 7-19]. Ця стіна 1,7-1,8 м завтовшки складається з двох панцирів, складених з досить великих плит неправильної форми, ретельно підтесаних з лицьової сторони, заповненими бутом і глиною. У IV-III ст. до н.е. згадана стіна була замінена більш потужною, близько 3,30 м у товщину [8, с. 21]. Проте, спосіб побудови цієї, більш потужної стіни не змінився – та сама панцирна кладка забутована посередині.

У римський час помітне пожвавлення будівничої діяльності. Посилено укріплюється Танаїс, ремонтуються старі та зводяться нові фортифікаційні об'єкти. Напис, знайдений під Анапою, доводить, що царем Савроматом I (93/94 – 123/124 рр. н.е.) були заново відбудовані міські стіни Горгіппії [2, с. 117]. Також з'являються невеликі поселення-фортеці, які могли мати стратегічне значення. Крім того, за свідченнями Страбона [23, с. 282-285, 291], боспорський цар Асандр (47-17 рр. до н.е.) огородив укріпленнями перешийок біля Меотіди (Азовське море), щоб завадити набігам кочівників. Укріплення ці являли собою стіну довжиною у 360 стадіїв (приблизно 65 км), з десятьма розта-

¹ Херсонесити намагалися вирішити цю проблему вже у середині – другій половині III ст. до н.е., коли стали створювати на ділянці 19-ої куртини систему, що відповідала не тільки військовим, але й гідротехнічним завданням – а саме, слугувала загатою, яка стримувала натиск твердих наносів зі сторони тальвегу сусіднього яру.

² Незважаючи на те, що, наприклад, у Херсонесі для цього довелося рити канали для фундаментів стіни до 6 м глибиною.

шованими через регулярні проміжки. Огороджувались укріпленнями й інші райони. Римляни також систематизували систему оборони Боспору, яка складалася з трьох рубежів. Перша лінія оборони являла собою невеликі фортеці та сторожові пости, що були висунуті у гірські та степові райони; другою лінією виступали поновлені вали, що збереглися з попередніх часів, а також нові; третім рубежем оборони виступали великі укріплені фортеці (Ілурат) і безпосередньо міста. Саме така система, як буде видно далі, виявилась найбільш пристосованою до специфічних кримських умов і з успіхом використовувалась візантійцями у масштабах всієї Таврики.

Деякі історики (М.І. Ростовцев, В.М. Дьяков) вважають, що на території Кримського півострова у II-III ст. існувала спеціальна система прикордонних укріплень – Таврійський лімес, побудований римлянами й організований подібно Дунайському, Сирійському та Британському [22, с. 108]. Проте, треба пам'ятати, що лімес – це укріплена лінія, яка створювалась на офіційних кордонах Римської імперії та складалась із системи різних укріплень – валів, ровів, сторожових веж, фортець. У середовищі науковців і дотепер точаться дискусії, чи входили античні центри Північного Причорномор'я до складу Римської імперії або просто були її союзниками.

Втім, у рамках даної статті важливо не те як саме назвати систему римської оборони Північного Причорномор'я, а те, що саме вона виявилась настільки життєздатною, що візантійці притримувались її майже не змінюючи. Така ситуація викликана, безсумнівно, особливостями рельєфу Криму. Характерною особливістю Кримських гір є наявність вузьких долин, які у межах передгірних гряд мають вигляд ущелин, розділяючи гряди на окремі ділянки, а у пониженнях розширюються [18, с. 27]. Ці долини були відносно доступними для нападів кочовиків там, де гірські річки та їх притоки розділяють Внутрішню гряду. Вважається, що саме тут імператор Юстиніан I Великий (527-565) побудував «довгі стіни», які виконували роль захисних систем саме у цих долинах, наче перекриваючи їх, і являлись прямим продовженням вищеназваних античних укріпле-

них валів і стін, укріплених вежами через рівні проміжки. Оборонні споруди, які захищали гірські проходи називались «клейсуррами» (κλεισούρα) [16, с. 356] і виконували подвійне завдання – на тактичному та стратегічному рівнях. Тактичним призначенням клеисур були: місцева оборона, утримання кочовиків на відстані, захист «країни Дорі». Стратегічним призначенням «довгих стін» у першу чергу була охорона важливих шляхів, які вели зі степів у гавані узбережжя та прикриття дальніх підступів до головних осередків Візантії у Причорномор'ї, у першу чергу, Херсонеса. Подібну ціль «довгі стіни» виконували в обороні античних Афін. Вони були побудовані у середині V ст. до н.е. при Періклі між морською гаванню Афіни – Пірей [9]. Подібні споруди збудовано і в інших давньогрецьких містах (Коринф – Лехеон, Мегари – Нісея, Аргос – Теменія) [12, с. 330-332].

Нажаль, решток кримських «довгих стін» до наших днів залишилось дуже мало або вони просто ще не віднайдені, тому ми не можемо достеменно знати, як саме вони виглядали, проте, з огляду на повагу ромеїв до грецького та римського військового досвіду, можна більш-менш впевнено вважати, що ці стіни мало відрізнялись від відомих античних укріплень. На підтвердження цього можна назвати залишки однієї «довгої стіни», які відкрив В.О. Сидоренко в ущелині Каралез у Бахчисарайському районі на північ від Мангуп-Кале [1, с. 120; 6, с. 255-256; 20, с. 114]. Довжина стіни дорівнювала 150 м, товщина 2,3-2,4 м, сучасна висота – близько 2,5 м [7, с. 51]. Стіна була прибудована під кутом у 2-3 градуси до прямовисних скель з обох боків ущелини. У місці, де стіна з лівого боку улоговини стикувалась зі скелями, було обладнано декілька бойових майданчиків, стрільбою з яких перекривався «мертвий простір» перед захисним рубежем [7, с. 51]. Ці ж майданчики могли використовуватись і для спостереження. Стіна складається з двох панцирів – зовнішнього та внутрішнього, посередині – забутовка з «дикого каменю» та гальки на вапняковому розчині.

У 1979 р. В.Л. Миц відкрив залишки ще однієї подібної оборонної системи в ущелині Текме-Таш, поблизу середньовічного городища Ескі-Кермен [13, с. 27; 22, с. 114]. Її

розташування, характер оборонної спроможності, особливості кладки та розчину, на якому вона була складена, ідентичні стіни в ущелині Каралез. Тактичним призначенням цієї споруди було так само прикриття вузького гірського дефіле, яке виводило на шлях до Херсонесу.

Існування ще однієї клейсури, яка перегороджувала каньйон річки Качі засвідчує гравюра початку XIX ст., опублікована Т. Фадєєвою [28, с. 194]. Про цю клейсуру згадує й Евлія Челебі [10], підтверджуючи таким чином її існування, адже наразі від стіни не залишилось і сліду.

Другим рубежем оборони, як і у вищезгаданій римській системі оборони Боспору (але вже у значно більших масштабах), були невеликі укріплені фортеці.

Приблизно в останній чверті VI ст., водночас із капітальним ремонтом стін Херсонеса, розпочинається будівництво додаткових оборонних пунктів у гірському Криму. Ці комплекси споруджувались у тилу у клейсур для посилення їх обороноздатності, по зовнішньому периметру південно-західної частини Криму, у гірських проходах, там, де супротивник міг легко проникнути у Таврику.

Візантійські оборонні комплекси споруджувались на пласких плато, якими багаті кримські гори. Такі фортеці вирізняються продуманою фортифікацією, яка синтезувала у собі канони антично-візантійської забудови та максимальне використання природного фактору: крутих схилів останців, прямовисних урвищ тощо. Оборонні споруди у більшості випадків просто доповнювали природні умови. Також можна сміливо допустити, що вроджена практичність дозволяла візантійцям використовувати античні укріплені пункти – такі як городище Тепе-Кермен, щодо якого дослідники ще не визначились. Перші відносять час його існування до візантійського [13, с. 128], другі ідентифікують його з укріпленим сховищем античної доби [28, с. 42], треті називають візантійським печерним монастирем [19, с. 81-98].

При всій неможливості утримати місцевість без міцних і продуманих фортифікаційних споруд, ще більш неможливо зробити це без гарнізонів, які б знаходились у цих спорудах. Звичайно, їх озброєння та тактичні прийоми не могли не змінюватись від часів

античності до середньовіччя, проте деякі, найбільш вдалі елементи, залишались не те щоб незмінними, але досить сталими протягом довгого часу.

Основою давньогрецької армії була важко озброєна піхота – гопліти, озброєні мечами та списами. Мечі застосовувались переважно двох видів: грецький ксіфос – прямий, дволезовий, гостроконечний і розповсюджена у Греції фракійська махайра – однолезова, у середній частині дещо розширена. Крім того, вірогідно, що в якості наступальної зброї застосовувалась також і місцева зброя. Наприклад, у боспорських та ольвійських похованнях відомі знахідки акінаків [21]. Після зіткнення Римської імперії з сарматами, короткий меч знімають з озброєння армії, замість цього з'являється парний до довгого меча кінджал, такої довжини, що іноді незрозуміло, чи це довгий кінджал, чи короткий меч. Довгі мечі сарматського типу без металевого навершя і з прямим перехрестям з'являються на Боспорі, а в епоху переселення народів разом з аланами поширюються далеко на захід.

Для озброєння катафрактів в імперії ромеїв рекомендуються так звані «парамірії». Вважається, що мається на увазі вигнутий клинок типу шаблі або палаш [14, с. 76]. Такі клинки, подібні до шаблі або ятагану («махайра») з успіхом використовувалась з часів Стародавньої Греції, спочатку у пішому, а згодом, коли кіннота перебрала на себе роль основи армії, у кінному бою. Перевагою шаблі над мечем була значно менша вага, котра дозволяла суттєво прискорювати ударно-захисні дії. Поряд із цим силу удару та глибину проникнення надолжували за рахунок кривизни «робочої частини» клинка – вона дозволяла під час удару використати «ріжучий» ефект. У порівнянні з палицею або прямим мечем, шабля вигравала за рахунок здатності наносити важкі рублячоріжучі удари, що для швидкісної кінноти було головною перевагою у рухливому бою як проти ворожої кінноти, так і піхоти.

Озброєння легкої піхоти складали дротики, лук і стріли. Окрім того, візантійська армія тим і відрізнялася від своїх сучасників, що озброєння в одному підрозділі не було одноманітним. У принципі, всі солдати повинні були мати однаково зброю; насправді

ж вони були озброєні відносно їх реальних можливостей і потреб найкращого використання особистого складу й умов бою [17, с. 69]. Все це являється свідченням досить раціонального підходу. Тому піхотинцю радилося мати при собі і поясний меч, і секіру і, навіть, залізні палиці [14, с. 6] на вибір. Таким чином, солдат міг обирати, яким видом зброї йому зручніше та звичніше битися. І хоча античні автори більше цікавилися воєнним мистецтвом метрополій та їх наближених провінцій, аніж «прикордонної» Таврики, а місцева письмова традиція (що, безумовно, існувала на теренах сучасного Криму), до нашого часу не збереглася, можливо, подібна толерантність візантійських воєнних настанов була викликана давнім досвідом.

Скоріш за все, військові сили північнопонтійських міст у перший час їх існування, мали таку ж організацію, як і в еллінських полісах метрополії. У державах Північного Причорномор'я не було постійних армій і збройні сили складало ополчення міщан, яке збиралося на випадок війни. Озброєння закуповувалося воїнами за власний кошт. У такій ситуації, логічно уявити, як більш заможні громадяни виходили у важкому (читай – дорогому) обладунку, а решта складала легкоозброєні загони. У першій половині IV ст. до н.е. на Боспорі з'являється значне наймане військо, аналогічне подібним арміям метрополії того ж часу [4, с. 40-71]. Це військо набиралося з греків і фракійців.

У візантійську епоху ми бачимо подібну організацію. Кримські алани, так само як і готи, вважались федератами Візантії та за свідченнями імператора Костянтина VII Багрянородного (913-959 рр.) їхнє військо, яке очолював ексусіократор Аланії, захищало від нападів кочовиків Херсон та інші поселення [11, с. 53]. Трактат Костянтина Багрянородного написано у X ст., проте археологічні знахідки зброї, прикрас, посуду сармато-аланського походження з некрополя Карши-Баїр, що знаходиться у Нахимівському районі міста Севастополь, підтверджують, що такі ж охоронні функції кримські алани виконували й у часи Юстиніана I [25, с. 116-117; 26, с. 313].

Окрім вищеперерахованих елементів озброєння, важливий щабель займали списи.

Вони були одним з основних елементів у комплекті озброєння як піхоти, так і кавалерії і були вкрай ефективною зброєю. Тацит писав про сарматських катафрактаріїв: «...навряд чи існує військо, яке у змозі вистояти перед натиском їх кіннотних орд» [24, I, 79]. На доказ його прозорливості можемо відмітити, що майже півтори тисячі років потому, списи знаменитої польської «крилатої» кавалерії мали подібну довжину – 4,5-5 м.

В анонімному трактаті VI ст. говориться: «списи мали бути такої довжини, яка зручна для використання кожним із солдатів, у тому числі тих, хто розміщений у другій, третій і четвертій шеренгах. Списи перших чотирьох шеренг повинні були виступати перед фронтом всього війська, і списи першої шеренги повинні виступати спереду списів другої шеренги настільки, наскільки перша шеренга стоїть спереду другої, і далі по порядку точно таким же чином до четвертої шеренги; у більшості випадків у зімкнутій фаланзі ця відстань складає приблизно 1 лікоть. Деякі робили списи другої шеренги довше ніж списи першої шеренги на вказану довжину, так щоб висування списів першої та другої шеренги було однаковим і можна було б битися з ворогами двома списками одночасно» [15, с. 90-91].

Практично вся металеві артилерія бере свій початок від праці та луку. Ці два види ручної металеві зброї по суті вичерпують фізичні принципи за якими працювали серійні металеві машини античності. При чому, до принципу праці дійшли тільки в онаграх (одноплечова торсіонна металеві машина з додатковою пращею, призначена для метання снарядів по порівняно круті параболічній траєкторії), а до цього всі металеві машини представляли собою варіації на тему лука.

На Кримському півострові до пізнього середньовіччя застосовувались принаймні балісти й онагри. В умовах постійної загрози кочовиків і нерівномірність розміщення візантійських опорних пунктів у Тавриці використання таких машин було вкрай необхідним. У більшості фортець Гірського Криму передбачені спеціальні площадки для ведення обстрілу ворогів на висотах. У приморських містах, таких як Херсонес, ро-

зміщених на більш рівній місцевості, передбачено використання веж та окремих ділянок куртин для розміщення великої артилерійської техніки. Окрім даних фортифікації, про використання таких машин свідчать знахідки снарядів, які ті метали.

Із металюної зброї постійно використовувались лук і праща. Знахідки вістер стріл різних форм і кам'яних обтесаних снарядів у культурних нашаруваннях різного часу свідчать на користь широкого використання подібного озброєння від часів грецької колонізації Північного Причорномор'я і до пізнього середньовіччя включно.

Візантія вважала себе наступницею Риму, який, у свою чергу, був прямим спадкоємцем Давньої Греції. За умов шанобливого ставлення до засад пращурів, воєнні традиції змінювались дуже повільно і тільки у тих сферах, які цього гостро вимагали. Навіть на периферії імперських інтересів, у Північному Причорномор'ї ми можемо прослідкувати сильний вплив античності протягом усього існування імперії ромеїв.

До таких «довгограючих» традицій належить стратегічна система оборони півострова від кочовиків, що складалася з трьох поясів: невеликих укріплених фортець, «довгих стін» та, власне, міст; фортифікаційні споруди, які перебудовувались рідко і з мінімальними втручаннями; наймане військо, що складалось з місцевих племен; деякі елементи озброєння, таких як, наприклад, довгий сарматський меч, лук і праща, окремі види металюної артилерії.

З усього вищенаведеного, можемо упевнено сказати, що у воєнному мистецтві Кримської Таврики в епоху середньовіччя, поруч з притаманними суто цій місцевості рисами воєнного мистецтва, безсумнівний вплив античності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма / А.И. Айбабин. – Симферополь: ДАР, 1999. – 352 с.
2. Блаватская Т.В. Строительная надпись из Горгииппии / Т.В. Блаватская // Вестник Древней истории. – Вып. 2. – М.: Наука, 1951. – С. 117-120.
3. Блаватский В.Д. Раскопки Патикапея (1949 г.) / В.Д. Блаватский // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – XXXVII. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. – С. 212-227.
4. Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья / В.Д. Блаватский. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – 158 с.
5. Виноградов О.А. «Там закололся Митридаг...»: Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI-I вв. до н.э.) / Ю.А. Виноградов. – СПб.: «Петербургское Востоковедение»; М.: «Филоматис», 2004. – 208 с.
6. Вус О.В. Фортификаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму. «Довгі стіни» Юстиніана / О.В. Вус // Народознавчі зошити: Інститут народознавства НАНУ. – 2002. – Зошит 3-4 (45-46). – С. 253-262.
7. Вус О.В. Військово-інженерний аспект відновлення праetentura імперії Юстиніаном I у південному Криму (VI ст.) / О.В. Вус // Військово-науковий вісник. – Львів, 2004. – Вип. 6. – С. 43-60.
8. Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935-1940 гг. / В.Ф. Гайдукевич // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 25. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 15-135.
9. Гелиодор. Эфиопика. Книга IX. // Античный роман. / Пер. с д.-греч. А.В. Болдырева. Комментарии А.Н. Егунова. – М.: «Художественная литература», 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlitr/heliodoros/helioid9.htm>
10. Книга пугешествия. Эвлия Челеби о Крыме (1666-1667 гг.). – Симферополь: ДАР, 1999. – 141 с.
11. Константин Багрянородный. Об управлении империи. – М.: Наука, 1991. – 493 с.
12. Лурье С.Я. История Греции. Курс лекций / Соломон Яковлевич Лурье / Под ред Э.Д. Фролова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1993. – 680 с.
13. Мыц В.Л. Укрепления Таврики X-XV вв. / В.Л. Мыц – К.: Наук. думка, 1991. – 164 с.
14. Никифор II Фока. Стратегика. – СПб.: Алетейя, 2005. – 288 с.
15. О стратегии. Византийский военный трактат VI века / Изд. подг. В.В. Кучма. – СПб.: Алетейя, 2007. – 160 с.
16. Об устройстве лагеря // Два византийских военных трактата конца X века / Изд. подг. В.В. Кучма. Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 2002. – 416 с.
17. Осарес Ф. Византийская армия в конце VI в. (по «Стратегикону императора Маврикия») / Пер. с франц. А.В. Банникова. – СПб.: Изд. С.-Петерб. ун-та, 2007. – 142 с.
18. Павлова Н.Н. Физическая география Крыма / Н.Н. Павлова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. – 104 с.
19. Петровский В.А. Православные памятники Тепе-Кермена / В.А. Петровский // Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. – К.: Стилюс, 2002. – С. 81-98.
20. Сидоренко В.А. «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму / В.А. Сидоренко // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь: Таврия, 1991. – Вып. 2. – С. 105-118.
21. Сокольский Н.И. Боспорские мечи / Н.И. Сокольский // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 33. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 123-196.
22. Сорочан С.Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С.Б. Сорочан, В.М. Зубарь, Л.В. Марченко. – Х.: Майдан, 2001. – 828 с.
23. Страбон. «География». – М.: «Наука», 1964. – 943 с.
24. Тацит. История / Корнелий Тацит. Сочинения в 2-х т. – Т. 2. – СПб.: Наука, 1993. – 187 с.
25. Ушаков С.В. Могильник Карши-Баир в Юго-Западном Крыму. Погребальный инвентарь (изделия из металла) / С.В. Ушаков, А.А. Филиппенко // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции. – К.-Судак: Академперидика, 2004. – С. 115-118.
26. Ушаков С.В. Основы хронологии могильника Карши-Баир / С.В. Ушаков, А.А. Филиппенко // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. – К.-Судак: Академперидика,

ка, 2004. – С. 313-317.

27. Фадеева Т.М. Тайны горного Крыма / Т.М. Фадеева. – Симферополь: Бизнес-Информ, 1998. – 253 с.

28. Фадеева Т.М. Пещерные города и монастыри в «крепостях Бахчисарая» / Т.М. Фадеева. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2002. – 80 с.

29. Флавий Вегетий Ренат. Краткое изложение военного дела // Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов. – М.: АСТ; СПб: Terra

Fantastica, 2001. – IV, 4. – С. 139-290.

30. Фукидид. История. В двух томах. – Т. II. / Перевод Ф. Мищенко в переработке, с примечаниями и вступительным очерком С. Жебелева. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1915. – 403 с.

31. Khazanov A.M. Nomads and the Outside World / A.M. Khazanov. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 369 p.

Моця Катерина *Антична спадщина у воєнному мистецтві кримської Таврики в епоху середньовіччя*

У статті розглядається проблема впливу античності на воєнне мистецтво кримської Таврики в епоху середньовіччя. Проводиться порівняльний аналіз військових настанов метрополії та периферії Візантійської імперії з широким застосуванням археологічного матеріалу та матеріалів письмових джерел.

Ключові слова: середньовіччя, античність, воєнне мистецтво, Крим, Таврика, Візантія

Моця Екатерина *Античное наследие в военном искусстве крымской Таврики в эпоху средневековья*

В статье рассматривается проблема влияния античности на военное искусство крымской Таврики в эпоху средневековья. Проводится сравнительный анализ военных установок метрополии и периферии Византийской империи с широким привлечением археологического материала и материалов письменных источников.

Ключевые слова: средневековье, античность, военное искусство, Крым, Таврика, Византия

Motsia Kateryna *The heritage of antiquity on the art of war of Crimean Tauric in the Middle ages*

In the article the problem of influence of antiquity is examined on the art of war of Crimean Tauric in the Middle ages. The comparative analysis of the soldiery settings of mother country and periphery of the Byzantine empire is conducted by using of archaeological material and materials of writing sources.

Keywords: middle ages, antiquity, art of war, Crimea, Taurica, Byzantium

Рецензенти:

Гаврилюк Н.А., д.і.н., професор

Смирнов І.О., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 22.02.2016 р.